

Қодирий ўзбек халкининг энг севимли адибларидан бири. Ёзувчи ва унинг асарлари борасида қарийб бир асрдан буён жиддий фикр-мулоҳазалар билдирилади, кизгин бахс-мунозаралар олиб борилади. Чунки унинг халкимиз маданияти ва адабиёти тарихида тутган ўрни бағоят салмоқлидир. Адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг “Қодирий мўъжизаси” номли китоби билан танишиш, мени улкан ёзувчининг ана шу хизмати борасида яна бир бор фикр юритишга ундади. Тадқиқотчининг эътироф этишича, улуғ ўзбек ёзувчиси ва унинг асарлари борасида хали айтилмаган гап, ёзилмаган китоб, топилмаган информация тўлиб-тошиб ётибди экан: “Қодирий меросининг кўпгина соҳалари каби ёзувчи эстетик бисоти ҳам чуқур ўрганилган, чинакам баҳосини олган эмас”, деб ёзади олим.

Ушбу тадқиқот билан батафсил танишган ўқувчи Қодирийнинг ўзбек халқи маданияти тарихида тутган мислсиз ролини янада равшан тасаввур қилади: “Ёзувчи “Ўткан кунлар”да холис-объектив туриб, XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини беради, муҳим тарихий жараёнларни чуқур бадиий таҳлил этади, даврнинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша замон кишиларининг аҳвол-руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва ташвишларини фавқулодда бир маҳорат билан ёрқин образлар орқали кўрсатади. Адиб асар ёзилган давр ҳукмрон мафқураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай, реализмнинг бош принциплари асосида реал ҳаёт қандай бўлса, ўшандайча кўрсатади. Назаримда, илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўй-бастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, қучли ва ожиз томонларини бор бўйича худди тиник ойнадагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди”.

Устоз адабиётшунос мулохазаларида Кодирийнинг хал-кимиз олдидаги хизмати нимадан иборат эканлиги рўйирост айтилган десам, муболага бўлмайди. Аммо бетак-роп ёзувчининг маданиятимиз тарихидаги ўрни шулардангина иборат эмас, албатта. Колаверса, юкоридаги таъриф гоят умумий бир баходир. Биз куйида ана шу умумийликни бирозгина “майдалаб” кўриб чиқишга ҳаракат киламиз.

Тадкикотнинг бир нечта ўринларида реализм масаласи Кодирий романлари билан мувозий тарзда ёдга олинади. Адиб бадиий ижоднинг кўплаб масалалари юзасидан фикр юритган бўлса ҳам ундаги “бош гап – реализм”, дейди олим. Мана шу нуктаи назардан каралганда, олимнинг уктиришича, Кодирий “ўзбек адабиётшунослигида реализм принципларини ишлаб чиқишда гоят катта иш килди”.

Хўш, ёзувчининг реализмга доир карашларининг мохияти нималардан иборат? “Ҳакикат, хаёт хакикатига садокат – ёзувчининг ижоддаги бош шиори”, деб ёзади олим. Албатта, хаёт хакикати деганимиз санъатнинг яшовчан талаб ва такозоларига доир бўлади. Йўкса, ҳар қандай реализм, ҳар қандай рўйирост юз берган воқеа бадиий адабиётнинг хадафи бўлиб кетавермайди. Чинакам бадиий ходисага айланган аксарият асарларда ижодкор “мени”нинг иштироки яшайди. Яъни, ёзувчи ўзи бевосита иштирок этган ёхуд хаётда кўрган, кечирган воқеаларнинг тасвири ҳам, таъсир кучи ҳам бир газ баландда бўлгуси. Бошқача айтганда, асар материалларига сабаб бўлган воқеа-ходиса ижодкорнинг ўз шахсий кечинмасига айланмоғи даркор. Бундан келиб чиқадиган бўлсак, ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, хақикий ижод намунаси бу – ёзувчининг бошидан кечирганлари, юрагидан ўтказганларидир. (Бугун дунёда урф бўлган постмодерн окими мана шу айтилганларнинг тамомила тескарисини ўз принципи даражасига кўтаради.) Баъзан адиб воқеа – ходисаларнинг кузатувчиси бўлиши мумкин. Лекин, шундаям ўша жараёнлар – уларнинг қувончу қадари тўппа-тўғри ижодкорнинг юрагидан ўтмоғи, уни ларзага солмоғи шарт (персонификация ходисаси). Акс холда, ўзи ёнмаган ижодкор ўзгани ёндиролмайди. “...Мен турмушда кўрмаган, билмаган нарса хақида ҳеч нарса ёзмайман”, дейди Кодирий. Мана, сизга Кодирий романларининг ўқувчига кўрсатган, кўрсатаётган ва бундан кейин ҳам кўрсатгуси эстетик таъсири сабабларидан бири. Олим ёзади: “У ўтмишдан, ўтган аср воқеаларидан олиб ёзган асарларида ҳам ўзининг хаёт тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи турмушда кузатган, кўрган, яқиндан билган одамларни, халқ ичидаги типларни кўз олдига келтириб туриб қалам тебратгани, асарларига асос қилиб олинган давр, шароитни, тарихий воқеалар ва шахсларни, воқеалар юз берган маконни, ўша кезлардаги халқнинг турмуш тарзи, амал қилган удум-тамойилларни ҳар қандай тадқиқотчи олимдан ҳам ортиқроқ ва чуқурроқ билиши шундоққина сезилиб туради, бу масалада у ҳар қандай билимдон одам, мутахассис-тадқиқотчи билан бемалол беллаша олади”. Шу тарзда олим Кодирийнинг ўзбек насрида реализмнинг қарор топишида кўрсатган қиёссиз хизматларини илмий далиллар асосида исбот қилади.

Бадиий асарнинг бир қарашда, манаман деб, кўзга ташланиб турмайдиган ички хусусиятлари бўлади. Шулардан бири меъёр масалаласидир. Меъёрнинг қандайлиги ижодкорнинг оламга математик ёндашувидан улғу олади. Кўпинча биз – ижтимоий соҳа вакиллари буни, яъни, математикани суймаймиз, унга ўғайроқ кўз билан қараймиз. Аслида-чи? Аслида, тирикликнинг ҳар бир одими математиканинг қатъий қонун-қоидаларига асосланади. Хисоб-қитобли дунё дегани – “нимани эксанг, шуни ўрасан”, деганигина эмас. У олаётган нафасимиздан тортиб, ураётган юрагимизгача шу хисобу қитобнинг ичида эканлигига ҳам ишора. Худди шундай, бадиий асарни тутиб

турган хар битта компоненти – композиция, сюжет, кахрамонлар, уларнинг характер унсурлари, турли хил бадий санъатлар, приёмлар, конфликтлар, бадий вақт, кўйинги, хамма-хаммасида катъий ўлчовлар – математик мезонлар иштирок этади. Агар ана шу мезонларнинг максимал аниқлиги бўлмаганида, Кодирийнинг “Ўткан кунлар”и ҳам, “Меҳробдан чаён”и ҳам эллар аро, замонлар оша бунчалар суюкли бўлмас эди. “Албатта, мен, – деб кўчирма келтиради муаллиф (Кодирий назарда тутилади – У.Х), – бу сўнги, маргуб кахрамонларни ўзбек тарихининг хазми кўтарган қадар олишга тиришдим. Чунки шундан ортиги сохта бўлиши, устига китобнинг кадрилини ҳам туширар эди”.

Умарали Норматов адибнинг бу тутумини “реализмга доир жуда муҳим фикр”, деб айтади. Ва бу гоят тўғри гап. Айни чоғда, “ўзбек тарихининг хазми кўтарган қадар олиш”, “шундан ортиги(нинг) сохта бўлиши”ни ўйлаш бу энди фақат реализмгагина хос ёндашув эмас. Мазкур мулоҳазалардаги яширин нарса бу – ўлчов. Ўлчов эса хамма замонларнинг измларига тааллуқли тушунча.

Тадкикотнинг “Истиклол кайгуси” фаслида олим ёзади: “Ўткан кунлар”нинг баҳоси, талқини масаласи бу фақат шунчаки бир асар, биргина ёзувчи устидаги гап эмас. Бу борада йўл кўйилган хатолар, чалкашликлар айрим адабиётшунос, ёзувчиларнинг хатосидангина иборат деб бўлмайди”. Олимнинг уқтиришича, мазкур асарга бўлган муносабат ўзбек танқидчилигининг кейинги ярим асрлик холини англатади. “Надоматлар бўлсинки, Ойбек, Гафур Гулом, Аскар Мухтордек улкан адиблар ҳам ўша машъум муҳит таъсири ва таъйиқи остида бу шох асар ва унинг муаллифига нисбатан адолатсизлик қилдилар”.

Ўрни билан олим Хомил Ёкубов, Матёкуб Кўшшонов, Иззат Султон, Хафиз Абдусаматов, Жамол Камол каби адабиётшуносу ижодкорлар билан мунозарага киришади. Лекин буларни бугунги кун адабиёт илми юксаклигидан туриб атайин танқид остига олмайди. Колаверса, олим ўзи ҳам давр талабларига мос тарзда фикр юритганини тан олиб: “Ўткан кунлар” социалистик реализм асари эканини, унда тарихни синфий тушуниш ва ифода этиш мавжудлигини исботлашга уринганман”, деб хатоларига иқроқ бўлади. Кўриниб турганидек, олим биргина “Ўткан кунлар” асарига муносабатни текшириш орқали бутун бошли XX аср ўзбек танқидчилиги йўлини босқичма-босқич, демакки, кайфиятма-кайфият тадқиқ этибди экан.

Кизик, адабий танқид бу илм бўлса, илмнинг ўз принциплари, ўзгармас – умрбоқий эстетик мезонлари бўлсаю даврга қараб чумак урса! Турланаётган давр-нинг кайфияти ва қаричларига қараб букаламундек ўзгариб-турланиб бораверса, унинг илмлиги қаерда қолди, деган изтиробли-ташвишли саволлар қийнайди кишини. Лекин Умарали Норматовнинг қуйидаги жавобидан кейин қўнгилга бир пайса тасалли инади: “Бу ҳол, бир томондан, адабий танқидчилик, умуман, танқидий тафаккуримиз ривожини, тақдири йўлидаги ожизликлар, зиддиятлар, қолаверса, ижобийлик томон ўзгаришлар аломати, оқибати бўлса, иккинчи томондан, чинакам санъат асари, хусусан, барқамол реалистик асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатининг сержилолиги, маъно доирасининг қенглигидир”. Яъни, танқиднинг бир жойда қотиб қолгани ва романнинг сержило эканлиги чиндан ҳам қишига бир қадар тасқин беради. Аммо, барибир, XX аср танқидчилигининг ўз эстетик принципларида жуда қатта нуқсонлар биқиниб яшаб қелганлигидан қўз юмиб бўлмайди. Агар мазкур эстетик принциплардан чеқинилмаганда эди (яъни, илм табиатига содиқ қолинганда эди), даврларнинг кайфият қирмандасига бу қадар ошқора ва намойишқорона мойиллик бўлмасди.

Кодирий романлари ёзилганига қарийб тўксон йиллар бўлди. Шу вақт мобайнида, уларнинг бошидан яхши-ёмон кунлар ўтди. Лекин ҳамма вақт мазкур романлар оддий ўқувчилар томонидан кўзларга суртиб ўқилди, ўғил- қизларга: Отабек, Қумуш, Анвар, Раъно деган исмлар берилди. Хўш, бундай меҳру мухаббатнинг сиру синоати нимада? Албатта, ҳар бир адабиётшунос олимнинг ҳам, оддий ўқувчининг ҳам бу борада ўз фикру мулоҳазаси бор. Кимдир ҳар иккала асарда гўзал бир тарзда акс эттирилган мухаббат дostonларини рўқач қилар, кимдир унда кўрсатилган ўзбек халқининг чор Россияси босқинидан олдинги турмуш тарзининг санъаткорона ифодасини илгари сура ва хоказо. Аслида, буларнинг ҳаммаси тўғри. Ушбу тадқиқотда эса, синчков олим бошқа қутилмаган бир жиҳатга ҳам эътиборингизни қаратадики, у билан танишгач: “Чиндан, Кодирий романларининг сеҳру жодуси у яратган қахрамонларнинг табиий, самимий хатти-харакатларида ҳам кўринади”, деб ўйлай бошлайсиз. “Ёзувчи инсонни тушунишда, аввало, унинг Оллох инъом этган табиий, тугма хусусиятларига эътибор беради. Шу билан баробар, кўпгина буюқ реалистлар каби жамият, муҳит, шароитнинг инсон шахсига таъсири жуда қучли эканини ҳамиша назарда тутати. Унингча, жамият бир касал билан оғридимиз, унинг ҳар бир табақа, яъни, синфига, яна тўғриси, фардига шу касал сирот қилмай қолмайди”.

Албатта, “Меҳробдан чаён” романи билан боғлиқ ушбу кўчирмадан кўришиб турибдики, олим асарнинг икки жиҳатини ургуламоқда. Бири – инсоннинг тугма хусусиятлари бўлса, бошқаси – руҳиятнинг унга таъсири масаласи. Гарчи, адабиётшунос олим масалани бу тарзда ўрганмаган бўлса-да, унинг мулоҳазаларидан шундай хулосалар чиқадики, натижада, улуг реалист ёзувчи Кодирий романларининг жозибаси кўз олдимизда янада тиниклашади. Бошқача айтганда, ёзувчининг қахрамон яратиш маҳорати унинг эстетик принциплари билан ҳамма вақт боғлиқлиги таъкидланади. Яъни, Кодирий ўз қахрамонларини яратар экан, сохтагарчиликка, юзакичиликка, зўрма-зўракиликка йўл қўймайди. Қахрамонлар тугма, табиий хусусиятларга кўра эмин-эркин ҳаракат қилдирилади. Бир қарашда жуда оддий туюладиган бу гап-ларнинг моҳияти аслида жуда тeран. Чунки улар ижодкорнинг асар яратишдаги бош принципларидан сув ичади. Адабиётшунос олим, ниҳоят, Кодирий романларининг назарий масалаларига келади. Унинг назарида романнинг роман бўлиши учун “тил, услуб, ифода воситалари, адабий приёмлар, санъатлар, сюжет, композиция, конфликт, асар таркиби, характерлар психологизми, миллийлик каби компонентлар”дан-да муҳимроқ омиллар бор. Албатта, олимнинг бу қарашларида етмишинчи-саксонинчи йиллар рус адабиётшунослигининг таъсири сезилади. Шунга қарамай, қуйидаги фикрлар ўзбек романи назарияси бобидаги анча дадил қарашлар ҳисобланади: “Ҳозирги замон назарий тадқиқотлардаги хулосаларга таянган ҳолда романнинг, аниқроғи, реалистик романнинг бош жанр хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Асарда романга хос тафаккурнинг мавжудлиги, фикрий-фалсафий кўламдорлик;
2. Шахс ва ҳаётнинг янги концепцияси;
3. Шахс ва ҳаётнинг худди кўзгудагидек холис-объектив ифодаси, ҳаёт ҳақиқатига садокат, ҳақиқатнинг ёзувчи шахсий майллари, қарашларидан устунлиги – устуворлиги”.

Анча йиллар мукаддам (2008 ва 2009) “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси саҳифаларида бадиий асарнинг тили борасида бахс уюштирилган эди. Ўртага хар хил фикр ташланганига карамай, аксарият катнашчилар билдирган мулохазалар тағзаминида “асарнинг тили унинг “хаёт – мамоти”ни, тақдирини хал килади” деганга ўхшаш ҳукмнамо карашни укиш мумкин эди. “Ўткан кунлар”нинг тили хақида ҳам мактов гаплар айтилганди. Гўё романнинг бутун кучи унинг тилида мужассамдек. Тўғри, бадиий асарнинг асосий қуроли, материали бу – тил. Бирок, “қуроли”, “материали” дейиляпти, асло, “унинг ўзи” дейилмаяпти. Бадиий асар шу қурол воситасида кўзланган мақсадга у ёки бу даражада эришади. Лекин эътибор беринг, тил, барибир, восита бўляпти. Мақсад-манзил эмас. Ҳеч бир ёзувчи ёки шоир у ёки бу тилни канчалар мукамал билишини намойиш қилиш учун кўлига қалам олмайди, балки аксарият ҳолларда кўнглидаги дардини, қайғу ва шодлигини ўқувчи билан бўлишгиси қелиб бу ишга қўл уради. Тил асарнинг шакли билан боғлиқ материал. Гап айланиб қелиб, мазмун ва шакл муаммосига такалар экан, айтиш жоизки, хақиқий ижодкорнинг шаклга махлиё бўлишдан муҳимроқ иши бор, бу – мазмун! Аввало, мазмун, у бор экан, унинг турли хил шакллари борасида ўйлаш мумкин. Албатта, хар қандай мазмуннинг унга энг ярашиб тушадиган шакли бўлиши мумкин. (Эҳтимол, у бир нечтадир...) Қучли мазмун одатда, худди шундай шаклга ҳам эга бўлади. Ижодкор ўша шаклни топиши керак, аслида. Унинг тилдаги ва, умуман, шаклдаги маҳорати шу ерда бўй кўрсатади. Кейинги вақтларда адабиётимизда шаклга алоҳида эътибор берилаяпти. Бу – яхши тенденция. Аммо бу ерда ҳам меъёрни унутмаслик лозимга ўхшайди. Такрор айтамиз, шакл гоёт муҳим, фақат у мазмундан табиий равишда оқиб чиққан, мазмунга бошдан-оёқ қамбарчас боғланган бўлиши жуда-жуда зарур. Уловнинг қиммати йўловчини кўзланган манзилга олиб боришга яроқлилик даражаси билан ўлчанади. Мухими – шу. Асло, уловнинг қай усул ва даражада безатилгани билан баҳоланмайди. Назаримда, ўша бахсда кўпчилиكنинг нигоҳи уловда ва уловнинг ташқи кўриниши – безагида қолиб қетганди. Йўловчи ҳам, унинг манзил-муддаоси ҳам қайсидир маънода унутилган эди. Румийнинг подшоҳ, унинг ўғли ва олимлар билан боғлиқ машҳур ҳикоятдаги қаби иш тутилиб, нарса ва ходисаларнинг аломатларига махлиё бўлинган, уларнинг ички мазмун-моҳиятидан бир қадар узок тушилган эди ўшанда. Хар ҳолда, менда шундай таассурот қолдирганди. Зеро, гапни минг айлантирмайлик, ижодкорнинг қандай мазмунни қандай шаклда айтганига кўра қандай шаклда нима мазмунни акс эттирди, деган саволнинг жавоби бирламчи бўлиб қолаверади.

Бадиий асарга баҳо берилаётганда вақт категориясини ҳам эътиборда тутиш керак, деб ўйлайман. Чунки маълум даврга оид бадиий асар лексикаси худди шу давр қишилари учун энг жозиб туюлиши, табиий. Лекин яхши биламизки, тил ҳаракатдаги ходиса. У худди тирик организмга ўхшайди – мудом ўзгариб, ижтимоий-сиёсий вазиятга қараб гох дағаллашиб, гох сайқал топиб боради. Унинг лексикасидан тортиб, грамматик қурилишию товуш товланишларига ҳам ўзгаришларга учраши муқаррар. Бунинг натижасида бадиий асар тилига бўлган муносабат ҳам турланиши, тилнинг кеча ўзига оҳанрабодек тортган сифатлари бугун ё эртага ўз жозибасини йўқотиши мумкин. Хўш, кейин нима бўлади? Кейин бадиий асарнинг асос қучи, ўзақ қадрияти – унинг мазмун-моҳияти билан юзма-юз қолинади. Шундай мазмун бор бўлса, асар (таржима ва табдил натижасида) қамонлар қегарасидан ошиб ўтиб, янқидан-янқи авлодларга хизмат қилаверади. Йўқса, йўқ, иккита давр ўртасидаги кўринмас деворнинг нариги томонида қолиб, унутулишга маҳкум этилади. Яъни, биз идеаллаштиришга уринаётганимиз бадиий

асарнинг тили унинг бир сифати, холос. Сифатни асос дея талкин килиш тўғри эмас. Бадиий асар тили бўйича менинг каноатим шундан иборатки, у бир томондан асар мазмунига, бошқа томондан эса ёзувчи яшаётган замоннинг тил меъёрларига уйғун бўлмоғи керак. Яъни, асар тили ёзувчи бадиий ниятини ўқувчига бекаму кўст етказиш даражасида бўлса, шунинг ўзи кифоя. Назаримда, бадиий асар тили зиммасига юклашимиз мумкин бўлган вазифа асосан шундан иборат. Асло, асар тилига ортикча юк юклашнинг, унинг имконларини идеаллаштиришнинг хожати йўқ, асар тили ҳеч қачон бадиий асарнинг ўзига тенг бўлмайди, бўлолмайди. Канчадан-канча шоир-ёзувчиларимиз бор, тилни “сайратиб юборишади”, тахрирлари жуда силлик, лекин, минг афсуски, уларнинг ўз асарларида акс этган мазмун тўпикка ҳам чиқмайди, ўта саёз. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари миллий адабиётимиз худудидагина бир мунча гап-сўзларга сабаб бўладию сўнг сахнадан тушиб кетади, кетаяпти. Агар асар тили бадиий асарнинг ўзига тенг мохият бўлса, марҳамат, асарни кутқариб қолсин эди. Уларнинг асарлари ҳар томонлама сайқал топган гўзал тилига қарамай, Асқад Мухторнинг иборасига суяниб айтганда, ўз мазмунининг саёз жойида шиддат билан чўкишда давом этмоқда. Биргина шу мисолнинг ўзиёқ, тилнинг асар тақдирида тутган ўрни ва ахамиятини оширмай ҳам, яширмай ҳам гоят очик бир тарзда ифодалаб турибди. Бовужуд, фикримни янада ойдинроқ ифода этишга уриниб кўрай: беркитишнинг хожати йўқ, гоҳо улуг Навоий асарлари тилининг мураккаблигидан бир-биримизга шикоят қилиб қоламиз, бироқ унинг асарларида акс этган теран мазмун-мохиятдан нолиган жойимиз борми? Навоий асарлари тилининг бутун жозибаси, асосан, унинг ўз замонасида хис қилинган десам, ўйлайманки, кўпчилик мени кўллаб-қувватлайди. Бугун эса биз, асосан, Навоий асарлари мазмунига ошно бўлиш учун табдил ва насрий баёнлар ёзиш йўлига ўтганмиз. Мана, мисол учун яқинда профессор Нажмиддин Комиловнинг “Маънолар оламига сафар” деган китобини мутолаа қилдим. Шахсан мен ўша шарҳлар ва насрий баёнлар билан танишиб чиққанимдан сўнг хазратнинг маънолар оламига ошно бўлишим анча-мунча осонлашганини хис қилдим. Навоий оригинал асарларининг тили нақадар баланд савияда бўлса ҳам, асарлар давомида тилда юз берган лексик ва грамматик ўзгаришлар туфайли бугуннинг ўқувчисига тез етиб бормаслиги бор гап. Бундан кўз юмиб бўлмайди. Навоий асарлари тилининг гўзаллигини хис қилиш учун ўша давр тилининг бутун нозикликларини маъно товланишлари билан билиш, билишгина эмас, уни юрак-юракдан хис қилиш шарт бўлади. Бунинг учун эса бу тил фаол истеъмолда бўлган ўша даврга замондошлик талаб этилади. Модомики, бугун наинки оддий ўқувчи, балки мутахассис олимлар ўртасида ҳам бундай кишининг мавжудлигига ишониш қийинлигини инобатга олсак, “хўш, нима қилиш керак?” деган савол рўпарамизда пайдо бўлади. Албатта, бошқа йўл йўқ – Навоий асарлари мазмунига ошно бўлиш, уни шарҳу баёнлар орқали тушунишда давом этиш лозим. Шу маънода, устоз адабиётшунос Нажмиддин Комиловнинг китоби, айни муддао. Тушунаман, ушбу мулоҳазаларни ҳам Навоийдан осон тушуниладиган бир-икки байтни келтириб туриб, инкор қилишга уриниш мумкин. Гап шундаки, мен бир-икки байт хақида эмас, Навоий деб аталган бутун бошли маънолар системаси тўғрисида фикр юритаяпман. Мазкур система мохиятини Навоий асарлари тилини бугунги замон тилига табдил этмагунча тўлиқ тушуниб бўлмайди. Бу системага алоқадор бўлиб, уни англаш учун эса бугун “Маънолар оламига сафар”га ўхшаган тадқиқотлар керак. Тил бу – белги. Белги эса ҳар қимнинг ўз ва ўзга замонлар билан алоқа қилиш воситаси. Бироқ, инсон ўз даврида фаол қатнашаётган белгилар ёрдамида ўзга даврларни тўлиқроқ таниб боради. Шу маънода, Навоийга ўхшаш ҳамма замонлар

дахосини таниш учун ҳамма замонлар кишисига ўз даврида тушунарли бўлган белгиларга эҳтиёж мавжуд. Колган белгилар уни асл маънодан, мақсад-муддадан узоклаштириши ёки чалгитиши мумкин. Бошқача айтганда, бугунги адабий тил нормалари бугуннинг белгиларидир. Таъбир жоиз бўлса, белги бу ўзига хос туйнук хисобланади. Биз бу туйнук ёрдамида ҳамма даврларнинг маъноларига бўйлашимиз, керак бўлганда, уларга шу туйнукдан ўтиб сафар қилишимиз мумкин бўлади. Колаверса, биз, масалан, Навоий асарларидаги маънони ўз белгиларимиз бағрига олар эканмиз, асосан, унинг мазмун бутунлигини саклашга ҳаракат қиламиз. Тил ва, ҳатто, шакл билан боғлиқ тароватнинг катта бир қисми таассуфки, оригинал матнда қолиб кетади. Чунки мукамал таржима ёки таъдильнинг имкони йўқлигидан ташқари, биз, аввало, асарнинг мазмун-моҳиятига талабгормиз.

Демак, юқорида профессор Умарали Норматов “Ўткан кунлар” романи муваффақиятини асосан учта – романий тафаккур, янги концепция ва ҳаёт ҳақиқати мувофиқликдек омилида кўрсатиб, яна бир бор бизнинг нигоҳимизни баъдий асарнинг мазмун-моҳиятига қаратаётган экан, бу уринишларда жиддий ва катта адабиётга қаратилган улкан ҳақиқатлар яшириндир.

Тадқиқотда диққатга молик яна бир жиддий ҳулоса бор. “Ўткан кунлар” сўзбошида ёзувчи: “Тарихимизнинг энг қирлик, қора кунлари”дан ҳикоя қилишдан сўз очади. Шу нарса асар учун бир никоб бўлиб, Кодирийнинг романда тасвирланган ўтмишни “энг қир” деб атаганининг сабаби собиқ шўро даврида ўзини ва асарни ҳимоя қилиш йўли деб қаралган. Нуктадон олим эса бунга бошқа жиҳатдан қараш мумкинлигини айтади: “Адиб “Ўткан кунлар” орқали “тарихимизнинг энг қирлик, қора кунлари” – юртни мустамлака балосига гирифтор этган “хон замонлари” ҳақида сўз очиб, тарихнинг бу аччиқ ҳақиқатидан сабоқ бермоқчи бўлади”.

Дарҳақиқат, ўша тарих парчасининг “энг қир, қора” деб аталишига сабаб, озода мамлакатни босқинчилар томонидан босиб олинишига йўл қўйганида ҳам экан! Хонлик замонининг “қир” ва “қора”лиги ўз мустақил салтанатини ҳимоя қилолмагани билан ҳам белгиланар экан!

Тадқиқот майдонида олимнинг кўпдан-кўп нозик кузатишларига дуч келамиз. Хусусан, унинг қуйидаги фикрига қўшилиш-қўшилмаслик бошқа масала, лекин нуктаи назарнинг ўзи эътиборга молик. Олим ёзади: “Фармон биби образи (Саид Аҳмаднинг “Келинлар кўзгалони” комедиясинининг бош қаҳрамони – У. Х.) асл моҳиятини Хожи она типидеги тимсоллар эмас, айна, Ўзбек оғим, Холнисо, Хамро буви, Бўстон бибилар силсиласи орқали англаш, очиш мумкин.”

Яъни, олим ўзбек адабиётида муваффақиятли чиққан “супер қайнона” – Фармон биби образининг этимологияси – илдизини бевосита Ўзбек оғимлардан топгандек бўлади. Бу ҳам мушоҳада қилишга арзигулик бир муҳим мавзу...

Китобдан жой олган “Ҳақиқат туйғуси – муқаддас” дейилган қайдда Умарали Норматов атоқли адабиётшунос олим Иззат Султон билан ораларида бўлиб ўтган ибратли мулоқотни келтиради. Унда Умарали Норматов ўзининг “Кодирий боғи” номли китобида Иззат Султонни танқид қилгани, лекин бағри кенг адабиётшунос олимнинг жавоби мардона бўлгани айтилади: “Кодирий ҳақидаги ҳақиқат сизу бизнинг наф-сониятимиздан юқорида туриши лозим. Кодирий ва ҳақиқат ҳимояси йўлида мени ҳар қанча танқид қилсалар, бундан заррача ҳафа бўлмайман...”

Бутун китоб давомида олимнинг улуг ёзувчи Кодирийга бўлган чексиз муҳаббати яққол ақс этиб туради. Олим адиб яратган икки ўлмас романни хайрат билан

тўлкинланиб-берилиб талкин килади. Бовужуд, олим ёзувчини идеаллаштириш йўлидан бормайди. Ўрни келганда, Ойбеку Гафур Гуломдек, Хомил Ёкубову Иззат Султондек забардаст олимларнинг кодирийшуносликда йўл кўйган камчиликларини рўйирост айтгани каби, Кодирийдек буюк адибнинг замонасозликка бориб, давр кайфиятига боғлиқ ишлар қилганини ҳам яшириб ўтирмайди: “Кодирий катта ақл-заковат, юксак истеъдод эгаси бўлса ҳам, барибир, ўз даврининг фарзанди эди. Инкилоб йилларининг фидойи инкилобчиларига хос муайян инкилобий бетокатлик унга ҳам ёт эмас эди”. Аммо, олимнинг назарида: “Кодирийнинг бахти шундаки, у муайян муддат давр таъсирига берилган, кизиллашган, замона суронлари гирдобиди гоҳо бир ёклама сўзлар айтган, давр тўзони ичра қолиб, бошига оғир савдолар тушган бўлмасин, барибир, 20-йиллар алгов-далговларидан омон чиқди, оқибат натижада, давр тазйикларини енгиб ўтиб, ундан юқори кўтарила олди, хусусан, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари билан замонасидан бир неча ўн йиллар олға кетди” .

Хулоса қилиб таъкидламоқчиманки, адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматовнинг ушбу асари улуг ўзбек романнависи Кодирий хаёти ва ижоди хақида шу чоккача ёзилган асарлар, амалга оширилган кўплаб хайрли ишлар орасида энг теран қомусий мазмун ва мундарижага эга тадқиқотлардан биттаси бўлиб, маънавий оламимизни беэзаб туришига шубҳа йўқ.

«Шарқ юлдузи» журналининг 2012 йил 5-сонидан олинди